

Kur'ân'da Fiilî Dua

Resul ERTUĞRUL

Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
rertugrul74@mynet.com

Öz

Yaratıcı ile insanın ilişkisini şekillendiren, canlı münasebetini ifade eden ve kulluğun en güzel ifadesi olan dua, Allah'ın insana hitabı olan Kur'ân'ın temel kavramlarından biridir. Kişinin dua öncesi ve dua sürecinde elinden gelen tüm gayreti sergilemesini ifade eden fiilî dua tabiri ise Kur'ân'da kullanılmaz. Ancak duayla ilgili ayetlerin bağlamında fiilî duanın gereğine dikkat çekilir ve çeşitli peygamberlerin fiilî dualarına yer verilir. "Kur'ân'da fiilî dua" konusunu ele alacağımız bu çalışmamızda ilk önce duanın anlam ve öneminden, Kur'ân'daki yerinden bahsedilecek, ardından fiilî dua konusu ele alınarak Kur'ân'ın fiilî duaya bakışı incelenecektir. İlgili ayetlerin fiilî dua ile bağlantısı ortaya konmaya çalışılacak ve peygamberlerin hayatından fiilî dua örnekleri verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Dua, Sözlü Dua, Fiilî Dua, Amel.

The Actual Prayer in the Holy Qur'an

Abstract

Prayer is one of the fundamental concepts in the Qur'an that Allah's appeal to people. Prayer is the most beautiful expression of worship, which shapes the relationship of people with Creator and expresses the relationship among living creatures. The concept of actual prayer, which means the effort spent by people before and during prayer, is not used in the Qur'an. However, in the context of verses about prayer, the need of actual prayer is emphasized and actual prayers of various prophets given as examples. In our study titled "actual prayer in the Qur'an", initially the significance and meaning of prayer and its place in the Qur'an will be presented; and then, the actual prayer will be examined from the Qur'anic point of view. Connection between relevant verses and actual prayer will be presented and some examples of actual prayers from the lives of the prophets will be given.

Keywords: Qur'an, Prayer, Verbal Prayer, Actual Prayer, Practice.

Giriş

Fiilî dua, yeni yeni kavramlaşmakta olup, klasik eserlerde dua konusu ele alınırken dua eden kişinin elinden gelen gayreti göstermesinin gerekliliği kısmen ifade edilse de, daha ziyade dua ile ilgili belli başlı konular etrafında dönülüp durulduğu, kavî (sözlü) dua, fiilî dua ayrımına gidilmediği ve fiilî dua konusuna yer verilmediği görülmektedir.¹ Ancak Müslüman aydınların son iki yüz yılda Batı'dan niçin geri kalındığını sorgulamaları, dinî kavramların içeriklerinin ve doğru kullanılıp kullanılmadığının analizini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla dua konusunda da Müslümanların algıları sorgulanmış, bunun neticesinde Osmanlının yetiştirdiği son dönem âlimlerden olan Said Nursi (ö. 1960), ilk defa duayı bu şekilde bir ayrıma tabi tutmuştur. O, "Bizim duamız, iki kısımdır: Biri, fiilî ve hâlî; diğeri, kalbî ve kâlfîdir" diyerek duayı iki kısma ayırmış, elden gelen sebeplere teşebbüs ederek yapılan duanın fiilî dua olduğunu ve bunun büyük çoğunlukla kabul edildiğini belirtmiştir.² Özellikle onun çağdaşı olan müfessirlerin [örneğin Muhammed Abduh (ö. 1905); Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942)], "fiilî dua" kavramını kullanmasalar da duada amelin, çabanın gerekliliğini öne çıkardıkları görülmektedir.

"Dua, Allah'a iş yaptırmak değil, iş yapmak için Allah'tan güç talep etmektir."³ Dua eden insanlar, genellikle duanın gereği olan amelde bulunmamakta, duayı sorumluluktan kaçmak, tembellik ve eylemsizlik olarak algılamaktadırlar.⁴ Böylece fiilî dua eksikliği, Müslümanların sorunlarının temelinde yer alan sebeplerden biri olmaktadır. Bunun üzerine yapılan kavî dualar da kabul görmemektedir.

Bu çalışmamızın amacı Kur'an'da fiilî dua olgusunu ortaya koymak ve Kur'an'ın fiilî duaya verdiği önemi sergilemektir. Bu şekilde emek ve çabanın ihmal edilerek sadece sözlü dua ile yetinmenin yeterli görüldüğü yanlış dua algısının kırılmasına katkı sağlamaktır.

¹ Örneğin İhyâ'sında dua konusuna bir bölüm ayıran Gazzâlî, fiilî duaya yer vermemiştir. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn ve bi Hâmişihî: Tahrîcu Ehâdisi'l-İhyâ'*, (Kâhire: Dâru's-Şa'b, ts.), c. I, s. 548-591; Kutbuddîn eş-Şîrâzî, tefsirinde dua konusuna on beş varak ayırmış, ancak fiilî duaya değinmemiştir. Bkz. Kutbuddîn eş-Şîrâzî, (ö. 710/1311), *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Sül. Ktp., Esad Efendi, nr. 134, vr. 20a-33b. Yakın dönem Arap dünyasındaki çalışmalarda da aynı durum söz konusudur. Örneğin *Tashîhu'd-Du'â'* isimli çalışmada Ebû Zeyd, fiilî duadan veya bunun kapsamından bahsetmemiştir. Bkz. Bekr b. Abdullâh Ebû Zeyd, *Tashîhu'd-Du'â'*, (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1419/1999).

² Said Nursî, *Risâle-i Nur Külliyyatından Sözler*, (İstanbul: Acar Matbaacılık, 2005), s. 237.

³ İlhami Güler, *İtikattan İmana*, (2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), s. 96.

⁴ Fatma Bayraktar Karahan, "Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi* 1-2, Bahar-Güz (2009): 287-288.

İlgili ayetlerin anlamları aktarılırken daha ziyade Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın hazırlamış olduğu meallerden istifade edilmiştir.

1. Duanın Anlam ve Önemi

Dua kelimesi Arapçada mastar olarak “de-a-ve” kökünden gelmekte ve genel olarak “çağırarak, davet etmek, yardım istemek, dua etmek, seslenmek, birini bir şeye sevk etmek”⁵ anlamlarına gelmektedir. “Dua, kalbin Allah ile konuşmasıdır.”⁶ Kulun bütün benliğiyle Yüce Yaratana yönelerek halini arz etmesi, sevgi ve tazim duyguları içinde O'ndan istekte ve dilekte bulunmasıdır.⁷ İnsanın, kendi kendine yetmediğinin, her hususta Allah'a muhtaç olduğunun itirafıdır. Zira dua eden kişi, istediğini elde etmede aciz olduğunun, Rabbinin duasını istediğinin, ihtiyacını bildiğinin ve onu gidermeğe gücünün yettiğinin bilincine vardığında duaya yönelir. Bu durumda kul, kendisinin aciz ve noksan, Rabbinin de güçlü ve tam olduğunu anlar.⁸

Dua, sadece insanın Allah karşısındaki güçsüzlüğünün değil, diğer mahlûkat karşısındaki değerinin de bir göstergesidir. Çünkü dua istemektir. Ne isteyeceğini bilmeyen, irade, şuur ve idrak sahibi olmayan dua edemez.⁹ Aslında dua sadece istemek de değildir, bir yönüyle kulun, gerçek dost bildiği Tanrıyla dertleşmesidir.

Yazır'ın belirttiğine göre “İstenen şeyi açıklamak, duanın zaruri unsurlarından değildir. Zaman olur ki, edebini ve yerini bilen huzur ehli için duruş, hal, sözden daha belâgatli olur.”¹⁰ Bu meyanda İlhami Güler de, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Duanın Arapça olması daha makbul değildir; her toplum kendi diliyle dua edebilir. Duanın sözlü olması da gerekmiyor. Kalpten ihlasla geçmesi yeterlidir. Duanın sesli, toplu ve kafiyeyle olması toplumsal tesânudu (dayanışma...) artırır. Ancak kabulü âmin diyenlerin istihkakına ve samimiyetine bağlıdır. Başkalarına ettiğimiz duanın kabulü bizim ehliyetimize, onların da istihkakına bağlıdır. Aleyhte dua (beddua) yine eden ve edilen açısından istihkak şartına bağlıdır.”¹¹

Dua, kulluk makamlarının en önemlisi olup,¹² bazı formüllerin makine gibi tekrar edilmesi değil,¹³ şuurla yapılacak bir ibadet türüdür. Bu meyanda Hz.

⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî, (2. bs., Beyrut: Daru'l-Kalem, 1997), s. 315-316; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, tahk. Abdullah Âlî el-Kebîr v.dğr., (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), c. II, s. 1385-1388.

⁶ Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), s. 246.

⁷ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. IX, s. 529.

⁸ eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 113, c. IX, vr. 238b, 239a.

Peygamber, “*Dua ibadettir*”¹⁴ “*Dua ibadetin özüdür*”¹⁵ buyurmuştur. İbadetler aslında duanın çeşitli şekillere bürünmüş halleridir. Namaz ibadeti, duanın harekete dönüşmüş şeklidir. Diğer ibadetler de kendi türünden birer duadır.¹⁶

Dihlevî (ö.1176/1762)'nin ifadesi ile “dua, huzura açılan büyük bir kapıdır. Tam bağlanmayı ve ihtiyacın sadece âlemlerin Rabbine arz edilmesini sağlar, her durumda O'nun huzurunda olma duygusunu verir.”¹⁷ Bu da kişinin yalnızlık ve güvensizlik hissini giderir.

Duada, benliğin kendi kendine konuşması, içinde bulunduğu durumu fark etmesi ve bir isteğe sahip olması süreci vardır. Kişi, halini Yaratıcıya arz ederken yorumlama ve düşünce sürecini başlatmakta, bu da kişide değişime neden olmakta, kendini Tanrı ile konuşacak kadar değerli görmektedir.¹⁸

Alışkanlık haline gelebilen dua, karakterin temizlenip olgunlaşmasını sağlayabilmektedir. Dua bir anlamda kişinin kendisiyle ilgili hakikati; bencilliğini, hırsını, hatalarını, gururunu keşfederek ahlakî vazifelerini yapmaya hazır hale gelmesini mümkün kılan bir şuur genişlemesidir.¹⁹ Böylece kişi, dua ettiği konu ile uzlaşır, zihni berraklaşır, iradesi ve şahsiyeti güçlenir,²⁰ vazife ve sorumluluk duygusu artar, kıskançlık ve kötülük eğilimleri azalır. Bu şekilde dua, kişide zihni, manevî, ahlakî güçlerin daha iyi kullanılmasına, kişiliğin en üst derecede bütünleşmesine²¹ ve vicdanın Allah'a yönelip güçlenmesine imkân sağlar. Allah'la kurduğu iletişim ve O'ndan aldığı enerji sayesinde kişi, dış dünyayı değiştirmeye koyulur. Böylece dua, kişinin gücünü artırarak ona olağanüstü işleri başaracak kuvvet ve yeterlilik kazandırır.²² Bu açıdan “dua edebilen insan güçlü

⁹ Mustafa İslamoğlu, 99 *Esmâ 99 Dua*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), s. 11.

¹⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, (İstanbul: Çelik-Şura Yay., 1993), c. I, s. 525.

¹¹ Güler, *İtikattan İmana*, s. 98.

¹² Fahrüddîn Muhammed er-Râzî (ö. 606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), c. V, s. 105.

¹³ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, (İstanbul: Hayat Yayınları, 1997), s. 110.

¹⁴ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, (ö. 279/892), *Sünen*, Kitabu'd-De'avât 45, bab: 1, no: 3372, (2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992.) c. V, s. 456.

¹⁵ Tirmizî, Kitabu'd-De'avât 45, bab: 1, no: 3371, c. V, s. 456.

¹⁶ Bkz. İslamoğlu, 99 *Esmâ 99 Dua*, s. 13.

¹⁷ Şah Veliyyullâh Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa -İslam Düşünce Rehberi-*, (çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İmaj Yayıncılık, 2003), c. I, s. 270.

¹⁸ Karahan, s. 288.

¹⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), s. 230-231.

²⁰ Karahan, s. 285.

²¹ Hökelekli, s. 231.

²² Bkz. Hökelekli, s. 228-229.

insandır. Yapabileceği her şeyi yapmış, çalışmış, çabalamış, yapılamayanı, yardım gereken yanı bulmuş, En güçlü'ye yönelmiştir."²³

2. Kur'ân'da Dua

Kur'ân'a göre "hayat, yaratılan ile Yaratan arasında bir ilişki olduğundan insanın tüm faaliyetleri, farkında olsun veya olmasın, bir dua sergiler. Dua, Yaratıcı ile yaratılanın temel ilişkisidir ve bu anlamda tüm varlık ve oluş bir dua faaliyetidir."²⁴

Kur'ân-ı Kerim'de dua ile ilgili ayetler geniş yer tutmaktadır. Dua kelimesi 20 yerde, türevleriyle beraber ise 212 yerde geçmektedir.²⁵ Ayrıca dua ile alakalı olarak tövbe-istiğfâr konusunda Allah'tan bağışlanma talebi ifade eden²⁶ ve peygamberlerle diğer seçkin insanların dualarından söz eden çok sayıda ayet bulunmaktadır.²⁷

Kur'ân'daki dua örnekleri, dünyevî bir zevk ve menfaat isteği değil, Allah'tan bağışlanma,²⁸ hidayet, O'nun yolunda yardım,²⁹ dünya ve ahiret mutluluğu,³⁰ ilmin artırılması talebi,³¹ cahillikten,³² karşı cinsin tuzağından,³³ ahlaksızlıktan,³⁴ şeytanın,³⁵ karanlığın, hasetçinin şerrinden³⁶ Allah'a sığınma

²³ Beyza Bilgin, "Dua", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2, (1975): 70.

²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, (26. bs., İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014), c. I, s. 220.

²⁵ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerim*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 1428/2007), s. 316-318; Kur'ân'da dua ve türevlerinin kullanıldığı anlamlar için bkz. el-İsfahânî, s. 315-316; Selâhattin Parlador, "İslam'da Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. IX, s. 530; H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Dua*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), s. 42-49; Duanın Kur'ân'daki anlamları ve dua anlamına gelen Kur'ân kavramları için bkz. İsmail Karagöz, "Duanın Anlamı ve Önemi, Çeşitleri, Usûlü, Âdâbı ve İnsan Hayatına Etkisi", *Dualar*, (ed.) İsmail Karagöz, (4. bs., Ankara: DİB Yayınları, 2013), s. 24-31.

²⁶ Örneğin bkz. A'râf, 7/23; Tevbe, 9/118; Ra'd, 13/6; Enbiyâ, 21/87; Kasas, 28/15-16; Nûh, 71/10-12.

²⁷ Örneğin bkz. Bakara, 2/127-129, 201, 250, 285-286; Âl-i İmrân, 3/8-9, 16, 38, 53, 191-194; Mâide, 5/83, 114; İbrâhîm, 14/41; Nûh, 71/28; Mustafa Çağrıncı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. IX, s. 536; Soysaldı, s. 63.

²⁸ Bkz. Bakara, 2/286; Âl-i İmrân, 3/16, 147, 193-194; A'râf, 7/151,155; İbrâhîm, 14/41; Mü'minûn, 23/109; Şuarâ, 26/86; Kasas, 28/16; Mü'min, 40/7; Haşr, 59/10; Mümtetine, 60/5.

²⁹ Bkz. Fâtiha, 1/5-7; Bakara, 2/128-129, 250; Furkân, 25/74; Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), s. 411; Güler, *İtikattan İmana*, s. 93-94.

³⁰ Bkz. Bakara, 2/200-201; A'râf, 7/156.

³¹ Bkz. Tâhâ, 20/114; Şuarâ, 26/21, 83.

³² Bkz. Bakara, 2/67; Hûd, 11/47; Yûsuf, 12/33.

³³ Bkz. Yûsuf, 12/33.

³⁴ Bkz. Şuarâ, 26/169.

³⁵ Bkz. Mü'minûn, 23/97-98; Nâs, 114/1-6.

³⁶ Bkz. Felak, 113/1-5.

ve cehennem ateşinden korunma³⁷ gibi istekleri içermektedir. Dua ayetlerinde dünya hayatı ihmal edilmez; ancak dünyalık isteklerin Allah için olması gerektiği vurgulanır. Örneğin konu ile ilgili dua tavsiyelerinde ve peygamberlerin çocuk talepleri dile getirilen ayetlerde; Allah'ın dinini dert ve dava edinmesi için çocuk istendiği görülmektedir.³⁸ Hz. Zekeriyâ, kendinden sonra akrabalarının peygamberlik mirasına sahip çıkmayacaklarını anlayınca, bu görevi üstlenecek, dinde önder olacak bir evlat istemiştir.³⁹

Kur'an'ın, dua ile başlayıp, dua ile sona ermesi duaya verdiği önemi göstermektedir.⁴⁰ Aynı zamanda "*Deki: Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin*"⁴¹ ayeti de duanın insanın varoluş amaçlarından biri⁴² ve ona değer kazandıran şeylerden en önemlisi olduğunu ifade etmektedir.

Dua ile ilgili ayetlerden, duanın insanın fıtratından kaynaklanan bir olgu olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ İnkârcıların dahi, ani olaylar karşısında duaya yönelebilmeleri, duanın fitrî olduğunu ve 'şartsız refleks' olarak adlandırılabilir bir yönünün bulunduğunu göstermektedir.⁴⁴ "Düşmekte olan uçakta ve batmakta olan gemide ateist bulunmaz," sözü de bu gerçeği dile getirmektedir. Bununla ilgili olarak Allah'a ortak koşanların büyük bir musibet anında şirk koştukları varlıkları unutup sadece Allah'a yalvardıkları Kur'an tarafından bildirilmektedir.⁴⁵

Kur'an'a göre Allah, kendisini zikredeni anar ve dua edene cevap verir.⁴⁶ Dua, sözlü yapılsa da Allah, duaya fiilî olarak karşılık verir⁴⁷ ve sünnetine ters düşmeyen duaları kabul edeceğini vadeder.⁴⁸ Hz. Peygamber'in açıklamasına göre dua eden kişi için istediği şeyin bu dünyada hemen verilmesi, ahirete ertelenmesi veya istediği iyilik kadar bir kötülüğün giderilmesi alternatiflerinden biri söz konusudur.⁴⁹ İstenilenin verilmesi yerine dengi bir kötülüğün veya huzursuzluğun giderilerek kalbe sükûnet

³⁷ Bkz. Bakara, 2/201; Âl-i İmrân, 3/16, 191-192.

³⁸ Bkz. Furkân, 25/74.

³⁹ Bkz. Meryem, 19/1-5; eş-Şirâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 119, c. XX, vr. 19a.

⁴⁰ Ebû Zeyd, s. 16; Hasan Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2001): 135.

⁴¹ Furkân, 25/77.

⁴² Kayıklık, s. 135.

⁴³ Sıtkı Güllü, "Kur'an-ı Kerim'de Dua Kavramı", *EKEV Akademi Dergisi* 18 (2004): 127.

⁴⁴ Karahan, s. 288.

⁴⁵ Bkz. Yûnus, 10/12, 22; 'Ankebût, 29/65; Rûm, 30/33; Lokmân, 31/32; Zümer, 39/8, 49. Aynı ayetler Allah'a dua etmenin fıtrata dayandığını da göstermektedir.

⁴⁶ Bkz. Bakara, 2/152; Mü'min, 40/60.

⁴⁷ İzutsu, s. 248.

⁴⁸ Özsoy ve Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 410.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), *Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992) c. III, s. 18; Parlador, c. IX, s. 533.

ilham edilmesi, bedene gelecek belanın mala kaydırılması ilahi rahmetin tecelli şekillerindendir.⁵⁰ Bu durumda duanın kabulü Allah'ın iradesine bağlı olup, isteklerin gerçekleşmemesi, bazen dua edenin yararınadır. Nitekim insan aceleci bir yapıya sahip olduğundan kendi aleyhine olan şeyleri de isteyebilmekte, bu tavrı ile şerri ve azabı davet etmektedir.⁵¹

Allah'ın dualara icabeti ile ilgili meşhur ayet şu şekildedir: “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”⁵² Yazır, ayet hakkında şu nükteli dile getirir: “Burada *ve izâ se'eleke 'ibadî 'annî* (Kullarım beni, sana soracak olurlarsa) *kul* veya *fekul* (onlara söyle) diye açıkça bildirilmeyerek, cevabında doğrudan doğruya *feinnî karîb* (Ben onlara çok yakınım) buyrulmuş, vasıta kaldırılmış ve yakınlık da duaya cevap vermekle belirtilmiştir ki burada önemli bir nükte vardır. Allah, duada kulu ile kendisi arasına bir vasıtanın aracılığını istemiyor ve sanki şöyle diyor: ‘Kulum, vasıtaya dua vaktinden başkasında muhtaç olabilirse de dua vaktinde benimle onun arasında vasıta yoktur; ben ona böyle yakınım.’”⁵³ Şahdamarından da yakınım.⁵⁴ Dolayısıyla kendine ve temiz fıtratına yakın olan Yüce Allah'a yakın olmuş, onuru artmış olur; kendini kaybeden ise Allah'ı kaybetmiş, değersizleşmiş olur.⁵⁵

Ayete göre duanın kabulü, isteğin hemen gerçekleşmesi şeklinde algılanmamalıdır. Zira dua, öncelikle değişim çağrısıdır.⁵⁶ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), ayette amel isteğinden önce duanın kabulüne yer verilmesinden dolayı Allah'ın kuluna icabetinin, O'nun bir lütfu olduğuna; bunun kulun O'na itaatine bağlı olmadığına delalet ettiğini belirtmesine karşın,⁵⁷ İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) duanın amelle birlikte olmasına dikkat çekerek Allah'ın garanti ettiği icabetin, emirleri ile amel edenlere yönelik olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Bu yoruma göre bu ayette zımni olarak duanın kabul şartı dile getirilerek, duadan önce fiilî dua istenmektedir.

Duada içtenlik son derece önemli olup, Allah'tan başkasıyla meşgul olan bir kalple yapılan dua, dua değildir.⁵⁹ “O daima diridir; O'ndan başka hiçbir tanrı

⁵⁰ Dihlevî, c. II, s. 202.

⁵¹ Bkz. İsrâ, 17/11; Yazır, c. V, s. 127-128.

⁵² Bakara, 2/186; Ayrıca bkz. Mü'min, 40/60; Furkân, 25/77.

⁵³ Yazır, c. I, s. 526; Ayrıca bkz. er-Râzî, c. V, s. 106.

⁵⁴ Kâf, 50/16.

⁵⁵ Bkz. Nisâ, 4/139; A'râf, 7/179; Mü'min, 40/60; Haşr, 59/19; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an -Gerekçeli Meal Tefsir-*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008), s. 65.

⁵⁶ Karahan, s. 280, 283.

⁵⁷ er-Râzî, c. V, s. 109.

⁵⁸ Muhammed b. Cerîr et- Taberî (224-310), *Tefsîru't-Taberî -Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an-*, Thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, (Kâhire: Hicr, 1422/2001), c. III, s. 227.

⁵⁹ Yazır, c. I, s. 526.

yoktur. O halde dinde ihlâslı ve samimi kişiler olarak O'na dua edin.”⁶⁰ Bu ve konu ile ilgili diğer ayetlere göre duada yapmacık sözlerden sakınmak, duanın kısa ve özlü olması, sadece Allah'a yapılması, gizlilik, alçak ses, tevazu, samimiyet, korku ve ümit ile yakarış duanın şartlarını oluşturmaktadır.⁶¹ Bu itibarla toplumun önemli bir kesimi tarafından bir taraftan tembellik ve kolaycılık, öte yandan ise çaresizlik ve bilgisizlik sebebiyle kutsiyet atfedilen birtakım dua metinlerinin, her ihtiyacı karşılayacağına, her kötülüğü bertaraf edeceğine inanılarak ihlâs ve samimiyetten yoksun olarak belli sayılarda okunmasının ve defalarca tekrar edilmesinin Kur'an açısından bir değerinin olmadığı anlaşılmaktadır.⁶²

Dua ile ilgili ayetlerde defalarca “dini Allah'a halis kılarak dua etmek”ten söz edilir⁶³ ve O'ndan başkasının rızasının aranmaması istenir. Bunun yanında Kur'an'ın en çok dua konusunda şirkten sakındırdığı görülür.⁶⁴

3. Fiilî Dua

Fiilî dua, kavram olarak değilse de içerik olarak Kur'an'da önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde duada söz, fiil ve halin bir arada bulunması gereğini gerekçe göstererek kavli (sözlü), fiilî ve halî dua ayrımlarını tutarlı bulmayanlar bulunsa da;⁶⁵ cin, insan gibi irade ve mükellefiyet sahibi olan şuurlu varlıkların duasının kavli dua ve fiilî dua şeklinde ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir.⁶⁶ Bunun yanında kâinata bulunan canlı cansız bütün varlıkların kendi lisan-ı hâlleri ile istidat ve ihtiyaç diliyle dua ettikleri de ifade edilmektedir.⁶⁷ Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı esnada yaşadığı hal örnek verilerek şuurlu varlıkların hal diliyle de dua ettikleri dile getirilir. Onun Allah'a olan teslimiyeti ve güveni çok güçlü bir dua hükmüne geçmiş

⁶⁰ Mü'min, 40/65; Tazarru ve niyaz ile dua için bkz. En'am, 6/63; A'râf, 7/55, 205.

⁶¹ Bkz. Gazzâlî, c. I, s. 549-555; Mahmûd b. Ömer Zemahşerî (ö.538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gevâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Tahkik ve Ta'lik: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd, eş-Şeyh Âlî Muhammed Mu'avvid, (Riyâd: Mektebetü'l-'Abikân, 1418/1998), c. II, s. 450-451; Gülle, s. 129-130.

⁶² M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ahîr Zaman İlmihali*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), s. 270-271.

⁶³ Bkz. A'râf, 7/29; Yûnus, 10/22; 'Ankebût, 29/65; Lokman, 31/32; Mü'min, 40/14, 65; Beyyine, 98/5. “Dini Allah'a has kılmak”, dua edilirken ilgi ve isteklerin Allah'ta toplanmasıyla yaşanan dini şuur yoğunluğunun gerekliliğini de ifade eder. Parlador, c. IX, s. 533.

⁶⁴ Ebû Zeyd, s. 18-19.

⁶⁵ Bkz. Karahan, s. 287.

⁶⁶ Ali Ünal, *Allah Kelamı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, (İstanbul: Define Yayınları, 2011), s. 92; Ayhan Tekineş, *Dua Nedir?*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 17; Sinan Çitçi, “Mehmet Âkif'in Şiirinde Kavli Dua”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research vol. 1/4* (2008): 114, 115; Mehmet Canbulat, “Dua”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (5. bs., Ankara: DİB Yayınları, 2010), s. 128; Abdullah Yıldız, *Duâ Söylemden Eyleme*, (3. bs., İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), s. 179.

⁶⁷ Said Nursî, s. 237; Ünal, *Allah Kelamı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, s. 92; Çitçi, s. 114, 115.

ve “Ey ateş! İbrahim üzerine soğuk ve selamet ol”⁶⁸ fermanıyla ilâhi yardıma mucizevî bir şekilde mazhar olmuştur.⁶⁹

Neticede duayı, biri *söz ve kalp ile*, diğeri *fiil ve hâl ile* yapılmak üzere iki kısma ayırabiliriz.⁷⁰ Sözlü dua, istekleri Allah’a kalp ve dil ile arz etmektir.⁷¹ Fiilî dua, insanın kalbî ve kavli olarak Allah’tan istediği şeyin gerçekleşmesi için gerekli zemini hazırlaması, Allah’ın koyduğu kanunlara uyarak elinden gelen tüm gayreti sergilemesi demektir.⁷² Örneğin sınavında başarılı olmak isteyen bir öğrencinin hakkını vererek planlı bir şekilde çalışıp başarıyı Allah’tan beklemesi bir fiilî duadır. Çocuk sahibi olmak için evlenmek, hastalıktan kurtulmak için tedavi olup ilaç kullanmak, ekin elde etmek için tarlayı sürmek ve sulamak fiilî dua örnekleridir. Bu gibi durumlarda kişi, Allah’tan istediği şeyin gerçekleşmesi için Allah’ın kendisine öğrettiği sebepleri ve kanunları elinden geldiği kadar yerine getirip sonucunu Allah’tan bekler. Zira Nasr Sûresi özelinde Kur’ân’da vurgulandığı gibi “çaba ve gayret kuldan başarı Allah’tandır.”⁷³

Duaların cevap bulması için dilden kalbe, kalpten akla, akıldan iradeye, iradede amele uzanan bir sürecin aşılması söz ile özün, düşünce ile iradenin, söylem ile eylemin birleştirilmesi fiilî dua olmaktadır.⁷⁴

Bir şeyi sadece istemek, duanın kabulü için yeter sebep değildir. Bir hadise göre deveyi bağlamak, sonra Allah’a tevekkül etmek gerekir.⁷⁵ Tabii afetlerden korunmak için gerekli tedbirleri almadığımız halde Allah’ın bizi koruması için dua etmek anlamsızdır.⁷⁶ Kendimizi ve çevremizi değiştirmek için ciddi bir çaba göstermeden, kararlı bir mücadele vermeden, sadece basmakalıp, secîli dua cümleleriyle Allah’tan kötülükleri defetmesini, iyilikleri fethetmesini isteyip durmamız İslam’ın dua anlayışı değildir.⁷⁷

Allah’ı, dinini ve O’nun, yarattıklarına karşı sünnetini bilen bir kişi, Allah’tan ilim ve rızık istediğinde, gökten ilim vahyetmesini ve altın, gümüş yağdırmasını kastetmez. Aynı şekilde hastalığına şifa dilerken Allah’ın yasalarını aşmasını, mucize ve ayetlerle onu desteklemesini istemez. Allah’ın tedavide başarı vermesini veya gösterdiği çabasının, şifasının sebebi

⁶⁸ Enbiyâ, 21/69.

⁶⁹ Mesut Erdal, “Kur’ân’daki Bazı Duâlar Üzerine Mülâhazalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I*, (1999): 232. Ayrıca bkz. er-Râzî, c. XIV, s. 134-135.

⁷⁰ Karagöz, s. 66.

⁷¹ Bkz. Karagöz, s. 38, 67.

⁷² Bkz. Karagöz, s. 62, 66.

⁷³ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/126; Enfâl, 8/10, 17, 72.

⁷⁴ Yıldız, s. 178, 179.

⁷⁵ Bkz. Tirmizî, Kitâbu Sıfatı’l-Kiyâmet 35, bab: 60, no: 2517, c. IV, s. 668; Parladır, c. IX, s. 533.

⁷⁶ Güler, *İtikattan İmana*, s. 98.

⁷⁷ Yıldız, s. 12.

olmasını diler. Dua eden, istenmeyecek şeyleri Allah'tan istemez. Gerekeni yaptıktan sonra Allah, yaratmadaki sünnetlerine tabi olanlara yaydığı hazinelerinden ona da verir. Çabasını gösterip de istediğini elde edemezse kula düşen, sebepleri yaratan, kalpleri bilmediği şeylere yönlendiren, olayların arka yüzünü bilen Allah'tan yardım istemektir.⁷⁸

Sözlü ve fiilî duaya bir örnek de tövbeyi verebiliriz. Tövbe eden bir kimsenin bağışlanma dilemesi sözlü dua, hatadan dönüp durumunu düzeltmesi ise fiilî duadır.⁷⁹ Buna ilaveten tövbekâr kişi, fiilî duasını gerçekleştirmiş olabilmesi için tövbesinin gereği olarak işlediği günah türünden iyilikler yapmalıdır. Zira her günahın tövbesi kendi cinsinden olur.

Tövbe edip bağışlanma dileyenin, hatalarına pişmanlık duyarak kendini düzeltme kararlılığına bürünmesi ilahi rahmeti celbetmektedir. Bu nedenle Kur'an'da, tövbe ve istiğfarın yağmurun yağmasına,⁸⁰ Müslümanların gücüne güç katmaya,⁸¹ mallar, oğullar, bahçeler, ırmaklar verilmesine,⁸² bu dünyada güzel bir şekilde yaşamaya, ahirette erdem sahiplerine iyiliklerinin karşılığının verilmesine⁸³ vesile olacağı belirtilmektedir.

Kavlî duayı yapıp, fiilî duayı yapmama, sözle davranış arasında bir çelişki sayılır. İstenilen şeyin zemini hazırlanmalı, fiil öncesinde de sonrasında da dua edilmelidir. Fiil öncesi bir hazırlık ve ruhî bir arınma olan sözlü dua, fiilin sonrasında yapıldığında ilgili eylemin başarı ile sonuçlanıp emeğin boşa gitmemesi için Allah'ın desteği istenmiş olur.⁸⁴

Dua eden birçok insan, kaderci bir mantıkla dua ederek, sorumluluğu en yüce olana yüklemekte, bu ise dua edeni değiştirip dönüştürmemektedir. Bu anlayışa göre, duanın kabul olmaması veya olumsuz neticelerle karşılaşılması yanlış kararın ve davranışın neticesi değil, Allah'ın yazgısıdır. Gerçekte ise dua, insanın ihmallerini tamamlayan pasifize edici bir unsur olmayıp, üretken bir güçtür, aktif süreçtir ve eylemle iç içedir.⁸⁵

Dünya, kendi kurallarına uyulması gereken bir alandır. Evrende kendiliğinden, tesadüfen oluş diye bir şey yoktur. Büyük başarılar, belirlenen hedefler uğruna ısrarla çalışma sonucu gerçekleşir. Sebepleri

⁷⁸ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrul'l-Kur'âni'l-Hakîm -Tefsîru'l Menâr-*, (Kahire: Daru'l-menâr, 1366/1947), c. II, s. 170, 171.

⁷⁹ Karagöz, s. 65. "Tövbe, ruhun Allah'a açılışını ve yücelişini hedefleyen duaya benzetilmektedir. Esasen Kur'an'da ve hadislerde yer alan tövbe ve istiğfar ifadelerinin çoğu dua ve niyaz üslubundadır." Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 280.

⁸⁰ Bkz. Hûd, 11/52; Nûh, 71/11.

⁸¹ Bkz. Hûd, 11/52.

⁸² Bkz. Nûh, 71/12.

⁸³ Bkz. Hûd, 11/3.

⁸⁴ Karagöz, s. 65.

⁸⁵ Karahan, s. 287, 288.

yaratan Allah olduğuna göre, sebeplere sarılmak da O'nun emri ve yasasıdır. Allah'ın kâinatta her an yeni bir işte olması,⁸⁶ biz kullarına faydalı işler üretebilmek için boş durmamayı, başarının sebeplere sarılarak çalışmakla elde edilebileceğini öğütlemektedir.

Duada özellikle ellerin kaldırılması, isteğin şeklen dışa yansması ve psikolojik durum ile ona uygun düşecek beden halinin birbirini desteklemesidir.⁸⁷ Her şeyi ellerimizle işlediğimiz için duayı da ellerimizle yaparız. Onlarla sergilediğimiz emeğimiz, duamızın bir parçasıdır. Dua ederken kaldırdığımız ellerimizle, bir anlamda Allah'a "Elimden geleni yaptım, gelmeyen konusunda senden yardım istiyorum, gayretimi sergiledim, başarıyı senden diliyorum!" demiş oluruz.⁸⁸ Zira eyd (eller), emeğimizi ve Allah'ın desteğini simgeler.

4. Kur'ân'da Fiilî Dua

Kur'ân'da fiilî dua tabiri kullanılmaz. Ancak duayla ilgili bir kısım ayetlerde fiilî duanın gereğine dikkat çekilir ve çeşitli peygamberlerin fiilî dualarına yer verilir. *"Kim de mü'min olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir."*⁸⁹ ayetinde de belirtildiği gibi bir şeyi sadece istemek yetmez, onun için çalışıp çabalamak gerekir. Allah, mü'min-kâfir ayrımı yapmadan herkese çabasının karşılığını verir. *"İnsan için ancak çalıştığı vardır."*⁹⁰ Kendisi kadar emeğe saygılı başka bir varlık bulunmayan, gerek bu dünya gerekse ahiret için çalışan emeğinin karşılığını veren Allah, bu dünya için çalışana sadece burayı verirken, ahiret için çalışana ise ahirete ilave olarak bu dünyayı da vermektedir.⁹¹ Allah'ın kulları üzerindeki emeği göz ardı edilerek ve O'nun rızası önemszenmeyerek yapılan işler ise ahirette değer görmemektedir.⁹²

Kur'ân'da fiilî duayla alakalı olarak kullanılan kavramlardan biri sabırdır. Kur'ân, duada ısrarlı, onun gereği olan çabada da sabırlı, dirençli olmayı emreder: *"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir."*⁹³ Sabır direniştir, bir amaç için sergilenen kararlılığın, emeğin ve sağlam iradenin ürünüdür. Dolayısıyla sabırla gerekli özveriyi gerçekleştirip kişiliğini sağlamlaştıran, namaz ve

⁸⁶ Bkz. Rahmân, 55/29.

⁸⁷ Dihlevi, c. II, s. 203.

⁸⁸ İslamoğlu, 99 Esmâ 99 Dua, s. 14.

⁸⁹ İsrâ, 17/19.

⁹⁰ Necm, 53/39.

⁹¹ Bkz. Bakara, 2/102, 200-202; Âl-i İmrân, 3/145-148; Nisâ, 4/134; Hûd, 11/15-16; İsrâ, 17/18-20; Şûrâ, 42/20.

⁹² Bkz. Âl-i İmrân, 3/21-22; Mâide, 5/53; A'râf, 7/147; Tevbe, 9/17, 69; Kehf, 18/105; Furkân, 25/21-23.

⁹³ Bakara, 2/153; Ayrıca bkz. Bakara, 2/45.

duayla da Allah ile birliktelik kuran birey,⁹⁴ sözlü dua ile fiilî duayı birleştirerek duanın kabul şartlarını sağlamış olur.

Sabırla direnmenin ve duanın peygamberlerin hayatında önemli yer tuttuğu görülür. Nitekim Yûsuf'u arayan Hz. Yakup, oğluna kavuşma talebini yıllar boyu Allah'a arz etmiş ve duası yıllar sonra kabul olmuştur. Hz. Yûsuf'un uzun yıllar zindanda kalması, Hz. Eyyûb'un hastalığının uzun sürmesi neticesinde şeytanın kendisine dokundurduğu bezginlik ve azaptan kurtulmaya çalışması, bütün peygamberlerin ömür boyu bıkmadan, usanmadan insanları Allah'a çağırarak hallerini dua ile O'na arz etmeleri büyük bir sabır ve fiilî dua örneğidir.

Kur'an'da fiilî dua ile yakın bir anlamda kullanılan diğer bir kavram tevekküldür. Tevekkül, doğru bir hedefe ulaşmak için Allah'a dayanıp güvenerek gerekli tüm çabayı sergilemek ve işin sonunu O'na bırakmak demektir.⁹⁵ Bir ayette şöyle buyrulur: *"Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah, emrini yerine getirendir."*⁹⁶ Doğru bir tevekkül, bir işi başarmak için sahip olunan imkânların Allah tarafından yaratıldığına inanarak sebeplere sarılmakla olur.⁹⁷ Kur'an'da tevekkül, "insanın herhangi bir konuda kendi üzerine düşen sorumluluğu sonuna kadar yerine getirdikten sonra, dışarıdan gelebilecek engelleyici unsurların bertaraf edilmesi için Allah'ı vekil kılmak, yani O'na güvenmek"⁹⁸ anlamında kullanılır.

Kul, fiilî duadan aciz olduğu durumlarda kavîlî dua ile işe başlayabilir. Muhtemelen Firavun'un taraftarlarından birini öldürmesi ile yaşadığı korku yüzünden⁹⁹ konuşma problemi yaşayan Hz. Mûsâ, dönemin şartları içerisinde bu problemini düzeltemediğinden, tebliğ öncesi hazırlık safhasında ilk önce Allah'a yönelir ve O'ndan; gönlüne ferahlık vermesini, işini kolaylaştırmasını, dilindeki tutukluğu çözüp sözlerini tesirli kılmasını, konuşma yeteneği iyi olan kardeşi Harun'u da bu konuda kendisine yardımcı olarak vermesini ister.¹⁰⁰ Hz. Mûsâ'nın, Harun'u kendisine yardımcı istemesi onun bu konudaki fiilî duası olarak düşünülebilir.

⁹⁴ Hayreddin Karaman, v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 2012), c. I, s. 239-240.

⁹⁵ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, (5. bs., İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 2010), s. 274. Ayrıca bkz. el-İsfahânî, s. 882; Dihlevî, c. II, s. 205; Mustafa Çağrırcı, "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), c. XLI, s. 1.

⁹⁶ Talak, 65/3.

⁹⁷ Çağrırcı, "Tevekkül", c. XLI, s. 2.

⁹⁸ Özsoy ve Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 415.

⁹⁹ Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın korkusuna vurgu yapılır. Bkz. Tâhâ, 20/21, 68, 77; Şuara, 26/12-21; Neml, 27/10; Kasas, 28/18, 21, 25, 31.

¹⁰⁰ Bkz. Tâhâ, 20/25-35.

Hristiyan keşiş ve rahiplerin indirilen Kur'ân'ı dinlediklerinde verdikleri olumlu tepkiyi ve onlara verilecek mükâfatı dile getiren Mâide Sûresi 83-85. ayetlerinde onların yaptıkları dua karşılığında *فَأَتَيْنَاهُمُ اللَّهَ بِمَا قَالُوا* (Söyledikleri (bu) sözden dolayı Allah onlara verdi) ifadesinin kullanılması, sadece yapılan sözlü dua ile duanın kabul edildiğini akla getirmesine karşın *يَا قَالُوا* ifadesi ile "eylemle desteklenen samimi söz" kast edilmiş olmalıdır. M. Esed de, bu ifadeye Zemahşerî (ö. 538/1144)'den esinlenerek "bu inançları karşılığı" manasını vermiştir¹⁰¹ ki bu anlam ayetin maksadına daha uygun düşmektedir.

Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına bakıldığında Allah'ın dualara karşılık vermeyi bir takım şartlara bağladığı görülür. Buna göre Allah, dille dua ile yetinenlere değil, kendi yolunda gayret gösterenlere karşılık verir. "Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza iletceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka muhsinlerle beraberdir."¹⁰² Allah'ı yardıma çağırabilmesi için insanın ilk önce üzerine düşeni yapması gerektiğini de Kur'ân şöyle dile getirir: "Gerçek şu ki insanlar kendilerini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."¹⁰³ Buna göre Allah, bir toplumu oluşturan bireylerin tercihlerine göre o toplumun gidişatı hakkında irade sergileyerek, gidişatını beğenmeyenlerin önüne değişimi bir hedef olarak koymakta¹⁰⁴ ve fertlerin kendilerini değiştirerek işe başlamalarını istemektedir.

Değerlerini kaybeden insanlığın içinde bulunduğu ahlaki buhrandan kurtulmaları ve terörle anılmaya başlayan İslam dini hakkında oluşan yanlış imajın silinebilmesi için Müslümanların sadece dua etmeleri yetmemektedir. Bu noktada salih ameli ve cihadı¹⁰⁵ emreden ayetler, toplumsal değişim-dönüşüm için Müslümanların çaba sarf etmelerini, dolayısıyla fiilî dua yapmalarını istemektedir.

Allah'ın vaadi, onun gereği olan iman edip, salih amel işledikleri zaman dua edenlere erişir. Bu noktada dua eden fertlerin kimlikleri değil, nitelikleri önemlidir. Allah'ın dünya ve ahiret saadeti konusundaki her vaadi iman ve salih amele dayanmaktadır. Mü'minlerin Allah'tan yardım isteklerinin kabul

¹⁰¹ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), c. I, s. 210. Krş. Zemahşerî, c. II, s. 282-283.

¹⁰² Ankebût, 29/69. Allah, kendi yolunda çalışan muhsinlerin yardımcısı ve destekçisidir. Zemahşerî, c. IV, s. 562.

¹⁰³ Ra'd, 13/11.

¹⁰⁴ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân*, s. 459.

¹⁰⁵ Cihad, yaygın kanaatin aksine yalnızca savaş demek değildir. Savaş, cihadın elde çareler tükenince başvurulmuş sadece bir boyutudur. Ulema cihadı çeşitli kısımlara ayırmış olup, Allah davası uğruna sergilenen her türlü çaba cihattır. Bkz. Saffet Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9, (2007): 37-70; Mustafa İslamoğlu, *Kur'ân Sûrelerinin Kimliği*, (İstanbul: Akabe Vakfı Yayınları, 2011), s. 52.

edilmesi, Allah'a (Allah'ın davasına, dinine) yardım etmeleri şartına bağlanır. Allah, dünya hâkimiyeti konusunda şu şekilde vaatte bulunmuştur:¹⁰⁶ *"Allah, içinizden, iman edip de salih ameller (kendilerini ve başkalarını değiştiren fiiller) işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur."*¹⁰⁷ Başka bir ayette *"Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz, O da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır."*¹⁰⁸ Bu ayetler bir ilahi sünnete ışık tutmaktadır. Dünya hayatını imtihan için yaratan Allah, yardımını da kulun kendisine düşeni yapmış olmasına, sözlü dua yanında amel ve çabalarıyla fiilî duasını da gerçekleştirmiş bulunmasına bağlamıştır. Kul iyiliğe doğru bir adım attığında Allah, daha fazlasıyla onu desteklemektedir.¹⁰⁹

Kur'an'da, münafıklıkta direnip de bağışlanmak için gerekli altyapıyı oluşturmayanların; sağlam sabit bir imana girmeyerek cihattan geri kalmayı tercih edenlerin bağışlanması için peygamber ne kadar çok dua etse de onların affedilmeyeceği belirtilmektedir.¹¹⁰ Öte yandan iyi davranışlarını kötüsüyle karıştırdıktan sonra günahlarının farkına varıp tövbe edenlerin af olması için peygamberin ilk önce onların mallarından sadaka alması istenmekte, bunun onları temizleyeceği (bir anlamda fiilî duaları olacağı) belirtilmekte, daha sonra da Hz. Peygamber'in onlara dua etmesi istenmekte, yaptığı duanın onlara fayda vereceği ifade edilmektedir.¹¹¹ Benzer bir şekilde Kur'an, bağışlanmak için Allah'a güzel borç vermeyi önerir.¹¹² Zira kişi, sevdiğine, güvendiğine borç verir ve onun bu fedakârlığı fiilî duası olur.

*"Rabbimize alçak gönüllüce ve için için dua edin. Çünkü O, haddi aşanları sevmez. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a (azabından) korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Şüphesiz, Allah'ın rahmeti muhsinlere çok yakındır."*¹¹³ Ayet, yapılan duaya karşılık vermeyi içtenlik, korku-ümit, haddi aşmama, fesat çıkarmama ve ihsân şartlarına bağlamıştır. Ayette geçen "muhsin" kavramı, salih amellerini, iyiliklerini Allah'ı görüyormuş gibi en güzel biçimde yapan mü'mini ifade etmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁶ Rızâ, c. IV, s. 305.

¹⁰⁷ Nûr, 24/55.

¹⁰⁸ Muhammed, 47/7. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/146-148; Enbiyâ, 21/105; Mü'min, 40/51.

¹⁰⁹ Kur'an Yolu, c. V, s. 49.

¹¹⁰ Bkz. Tevbe, 9/80-81; Münâfikûn, 63/5-6.

¹¹¹ Bkz. Tevbe, 9/102-104.

¹¹² Teğâbun, 64/16-17.

¹¹³ A'râf, 7/55-56.

¹¹⁴ Karagöz, s. 63.

Fiilî dua konusunda en dikkat çekici ayetler, Âl-i İmrân Sûresinin 190-195. ayetleridir. Cehennemden korunma, günahların bağışlanması, kötülüklerin örtülmesi, iyilerle birlikte vefat etme, peygamberlere vaad edilenlerin verilmesi ve kıyamet gününde rezil olmaktan korunma isteklerine şu şekilde cevap verilmektedir: *“Rableri, onlara şu karşılığı verdi: “Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim. Sizler birbirinizdensiniz. Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin andolsun, günahlarını elbette örteceğim. Allah katından bir mükâfat olmak üzere, onları içinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Mükâfatın en güzeli Allah katındadır.”*¹¹⁵ Görüldüğü gibi bu ayette duaya verilen cevap, dua edenlerin istekleri ile birebir aynı olmayıp, amel edenin çabasının karşılığını tam olarak verme şeklindedir.¹¹⁶ Dua, yapıldığı haliyle kabul görmeyip, duanın kabulü hicret, Allah yolunda eziyet ve o uğurda savaşma şartlarının yerine getirilmesine bağlanmıştır. Bu şartlar ne oranda yerine getirilirse duanın kabulünün de o oranda gerçekleşmesi mümkün olmaktadır.¹¹⁷ Bu vaadlere erişmeleri ümmetin fertlerinin kimliklerine göre değil niteliklerine göredir.¹¹⁸

Dualara hangi şartlarla karşılık verileceği açıklandıktan sonra Âl-i İmrân Sûresi, mü'minlere şu emir ile bitirilir: *“Ey iman edenler! Sabredin; (düşman karşısında) sebat gösterin; (cihad için) hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah’a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun ki başarıya erişebilirsiniz.”*¹¹⁹ Duaya icabet edilerek dünyada yardım vadinin, ahirette de güzel karşılığın gerçekleşmesi bu çabayla mümkün olur.¹²⁰

Kur’ân’da dua ayetlerinin geçtiği yerlerde dua edenlerin veya duası aktarılanların dinî hayatta aktif kişiler/aktif iyiler olduğu ve dua öncesi duanın gereği olan çabayı sergiledikleri görülmektedir.¹²¹ Örneğin Âl-i İmrân 7. ayetinde ilimde yüksek payeye erişenler “er-râsihûne fi’l-’ilm”den bahsedildikten sonra 8-9. ayetlerde onların dualarına yer verilir. Aynı sûrenin 146-148. ayetlerinde de peygamberlerle beraber Allah yolunda savaşanların dualarının kabul edildiği belirtilmektedir. Enbiyâ Sûresinde kabul görmüş duaları aktarılan peygamberler hakkında şöyle buyrulmaktadır: *“Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışır, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize dua ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan*

¹¹⁵ Âl-i İmrân, 3/195.

¹¹⁶ Rızâ, c. IV, s. 305.

¹¹⁷ er-Râzî, c. IX, s. 154-155; Rızâ, c. IV, s. 310.

¹¹⁸ er-Râzî, c. IX, s. 153; Rızâ, c. IV, s. 305.

¹¹⁹ Âl-i İmrân, 3/200.

¹²⁰ Rızâ, c. IV, s. 318.

¹²¹ “Allah, iman edip salih ameller işleyenlerin dualarına karşılık verir; lütfundan onlara fazlasını da verir.” (Şûrâ 42/26) ayeti de duadaki çabaya dikkat çekmektedir.

kimselerdi."¹²² Bu peygamberler, hayır alanındaki girişimleri ve onu elde etmede yarışmaları sebebiyle isteklerine icabeti hak etmişlerdir.¹²³ Bir başka örnek, Nûh Sûresinde, Nûh peygamberin, kavmine beddua ve duasından önce kavminin ıslahı için elinden gelen her şeyi yaptığı belirtiliyor. Hz. Nûh'un duasında olduğu gibi Allah'ın, elinden geleni fazlasıyla yapıp gücünün bittiği yerde O'ndan yardım isteyenlerin duasına icabet ettiği görülmektedir. Bunun yanında Zekerîyya peygamberin durumunda olduğu gibi hiçbir çaresi kalmayıp da gönülden istekte bulunanların da dualarının kabul olduğu görülmektedir. Ancak Zekerîyya peygamberin Meryem'in sorumluluğunu üstlenmesi ve bu konuda gösterdiği çabaya karşın, Allah'ın ona salih bir evlat vererek onu ödüllendirmiş olması da mümkündür.¹²⁴

Yûsuf sûresinde Hz. Yûsuf'un önce zina daveti karşısında iffetini koruyarak kapıya kaçtığı ve kendisinin de suçsuz olduğu savunması yaptığı anlatıldıktan sonra hapse atılmayı kadınların isteklerine boyun eğmeye tercih ettiğini belirtiyor ve Allah'tan, kendisini kadınların hilesinden korumasını diliyor.¹²⁵ Bu şekilde Yûsuf, fiilî duadan sonra kavli duaya yöneliyor.

Anne babaya dua etmenin emredildiği ayette de önce fiilî dua yapılması; anne babaya iyilik yapıp, kol kanat gerilmesi emrediliyor: *"Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: "Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara rahmet et."*¹²⁶

İsrâ Sûresi 79-80. ayetlerde Hz. Peygamber'den ilk önce geceleyin uykusunu bölerek kalkması sonra şöyle dua etmesi isteniyor. *"De ki: "Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver."*¹²⁷

Zalim hükümdar Dakyanus/Dakyûs'un zulmünden kaçan¹²⁸ Ashabı kehf hakkında şöyle buyruluyor: *"O gençler mağaraya sığındılar: 'Rabbimiz, bize katından bir rahmet ver ve bize şu işimizden bir çıkış yolu hazırla!' dediler."*¹²⁹ Görüldüğü gibi burada ilk önce kaçıp mağaraya sığınarak fiilî dua, sonra da kalbî ve kavli dua yaptıkları belirtiliyor.

İdeal mü'minin özelliklerini beyan eden Furkân Sûresinin son ayetlerinde fiilî dua ile kavli dua ayetlerinin peş peşe sıralandığı görülüyor. Furkan 63-

¹²² Enbiyâ, 21/90.

¹²³ Zemahşerî, c. IV, s. 163; eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 120, c. XXI, vr. 154b.

¹²⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/37.

¹²⁵ Yûsuf, 12/23-34.

¹²⁶ İsrâ, 17/24. Ayette evlatların anne babalarına merhametli davranmalarından sonra Allah'tan rahmet dilemeleri isteniyor.

¹²⁷ İsrâ, 17/80.

¹²⁸ eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 118, c. IXX, vr. 129b.

¹²⁹ Kehf, 18/10.

65. ayetlerinde Rahman'ın kullarının gündüz vakarla yürümesi, gece ibadete kalkması övülüyor¹³⁰ ve geceleyin *"Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştı, gerçekten onun azabı sürekli bir helâktir!"* diyerek dua etmeleri isteniyor. Gece ve gündüz sergiledikleri çabaları cehennemden kurtuluş dualarının kabulü için fiilî dua yerine geçiyor. Devamındaki ayetlerde mü'minlerin büyük günahlara dalmaları durumunda tövbe edip salih amel işleyerek hatalarını telafi ederlerse, bir anlamda fiilî dua yaparlarsa kötülüklerinin iyiliklere çevrileceği belirtiliyor.¹³¹ Son olarak ise yalan şahitlik etmeyen, faydasız boş şeylerle karşılaştıkları zaman, selam deyip vakar ve hoşgörü ile geçip giden, Allah'ın ayetlerine karşı kör ve sağır davranmayarak *"Rabbimiz! Bize gözüümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla ve bizi takvâ sahiplerine önder kıl!"*¹³² şeklinde dua edenlerin sabretmelerine karşılık cennetin yüksek makamlarıyla ödüllendirilecekleri ve orada esenlik dileği ve selâmla karşılanacakları belirtilmektedir.

Şu'arâ 69-89. ayetlerinde Hz. İbrahim'in inanmayanlarla fiilî mücadelesi/fiilî duası anlatıldıktan sonra Allah'a olan yakarışlarına yer verilir. Aynı sûrenin 160-169. ayetlerinde Hz. Lût'un, sapkın olan kavmi ile fiili mücadelesi esnasında yaptığı *"Ey Rabbim! Beni ve ailemi onların yaptıkları çirkin işten kurtar"*¹³³ şeklinde duasına yer verilir.

Kur'ân-ı Kerim'den fiilî dua ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Verilen örneklerden de anlaşılmaktadır ki Kur'ân, hayatta elde edilecek başarılarla ve duanın kabulünde emeğe, gayret ve çabaya büyük önem vermekte, ilgili ayetlerde sözlü dua ile fiilî duanın iç içe olduğu görülmektedir.

5. Kur'ân'da Peygamberlerin Fiilî Duaları

Kur'ân'da peygamberlerin, hallerini Allah'a arz etme ihtiyacı belirlediğinde bütün benlikleri ile O'na yalvarıp yakardıkları, duaya özel bir zaman ayırmayarak hayatın ve olayların içinde dua ettikleri,¹³⁴ dua öncesinde de, ellerinden gelen gayreti sergileyerek dualarının kabulü için gerekli altyapıyı oluşturdukları görülmektedir. Nitekim Kur'ân'da yer verilen ve Hz. Peygamber'den aktarılan dualar, sadece dil ile yapılan türden dualar olmayıp, aksine iman, amel, ihlas, takva, tefekkür, sabır, sebat, istikamet,

¹³⁰ "Zira içinden aydınlanmayan dışını aydınlatamaz. Gecenin abidi olamayan gündüzün mücahidi olamaz." İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân*, s. 710.

¹³¹ Furkân, 25/70-71.

¹³² Furkân, 25/74.

¹³³ Şu'arâ, 26/169.

¹³⁴ Buna bir istisna olarak geceleyin uykuyu bölüp kalkarak dua etmeyi ve bağışlanma dileğinde bulunmayı teşvik eden ayetleri gösterebiliriz. Bkz. Âl-i İmrân, 3/17; Secde, 32/16; Zâriyât, 51/18.

hicret ve cihat unsurlarıyla bezenen fiilî dualardır.¹³⁵ Şimdi burada sırası ile ilgili peygamberlerin sergiledikleri fiilî duaları ele alacağız.

Peygamberlerin ilki olan Hz. Âdem'in ve eşinin yasak ağaçtan yedikten sonra pişmanlık ve tövbe ile yaptıkları af talepleri karşısında Allah, onlardan bulundukları makamdan inmelerini, yeryüzünde emek verip zahmet çekerek ayaklarını kaydıran şeytana düşmanlıklarını, Allah'a dostluklarını ispat etmelerini ve bu şekilde cenneti hak etmelerini istemiştir.¹³⁶

Peygamberlik silsilesinde önemli bir yere sahip olan Hz. Nûh, bir ömür boyu gücü tükeninceye kadar gece gündüz, gizli ve aşikâre kavmini Allah'a çağırması; ancak ona çok az sayıda kişi inanmıştır.¹³⁷ Gücünün bittiği yerde ise Rabbine *"Ben yenik düştüm (bittim), yardım et!"*¹³⁸ diye yalvarmıştır. Zira kulun gücünün bittiği yerde Allah'ın yardımını başlar. Allah yolunda *"bittim"* demek bir meziyettir, bir hak edıştır. *"Ben bittim"* diyecek kadar koşanlar yanlarında daima Allah'ı bulmuşlardır.¹³⁹ Nûh'un bu fiilî ve kavli duası karşısında Allah, gönderdiği tufan ile inanmayanları helak etmiş, inananları ise selamete çıkarmıştır.¹⁴⁰

Sabriyla meşhur olan Hz. Eyyûb'un, duçar olduğu hastalığının iyileşmesi ve sıkıntısının giderilmesi için *"Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisin."*¹⁴¹ şeklinde yakarışına Allah şöyle karşılık vermiştir: *"Ayağını yere vur! İşte yıkılacak ve içilecek soğuk bir su."*¹⁴² Eyyûb, ayağını yere vurduğunda çıkan sudan içtikten ve yıkandıktan sonra hastalığı iyileşmiştir.¹⁴³ Muhtemelen Eyyûb bir cilt hastalığına yakalanmış olmalıdır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes'te Eyyûb'un vücudunun baştanbaşa kötü çibanlarla kaplı olduğu zikredilir.¹⁴⁴

¹³⁵ Bkz. Yıldız, s. 178, 259.

¹³⁶ Bkz. Bakara, 2/35-38; A'râf, 7/19-25.

¹³⁷ Bkz. Hûd, 11/36, 40; Nûh, 71/2-9, 21-24.

¹³⁸ Kamer, 54/10. Kur'an'da Nûh peygamberin inanmayan kavmine bedduası da yer alır. Bunun gerekçesi olarak da insanları hak yoldan saptırmaları zikredilir. Bkz. Nûh, 71/24-27.

¹³⁹ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 721, 1063.

¹⁴⁰ Hûd, 11/43-48; Kamer, 54/11-15; Nûh, 71/25.

¹⁴¹ Enbiyâ 21/83. Ayrıca bk. Sâd 38/41.

¹⁴² Sâd 38/42. *Urkud biriclik*: "ayağını hareket ettir ve ayağınla yeri it" demektir. et- Taberî, c. XX, s. 107. Buradaki *urkud*, Tâhâ 77'deki *ıdrîb* gibi deyimsel bir kullanıma sahiptir. Bu ibare gayretin mümkün olan her türüne teşvikle "ha gayret", "biraz çaba göster", "şifa ara" anlamına gelen bir tabir olarak da anlaşılabilir. İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 904.

¹⁴³ et- Taberî, c. XVI, s. 364. Sağ ayağını yere vurunca sıcak, sol ayağını vurunca soğuk su çıktı. Soğuk olandan içti, sıcak olan ile yıkandı. et- Taberî, c. XX, s.107; Zemahşerî, c. V, s. 272; eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 120, c. XXI, vr. 141a.

¹⁴⁴ *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit; Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil*, (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997), Eyub (2/7), s. 494; Ebu'l-'Alâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, (çev. Kurul, 2.bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), c. III, s. 326. Sâd, 38/41. ayetindeki Hz. Eyyûb'un derdinin ifade edildiği "nusb" kelimesi, meşakkat, bedende zahmet, azapta elem, mal ve evlat acısıyla tefsir edilmiştir. Zemahşerî, c. V, s. 272; Yazır, c. VI, s. 241.

Hiz. Eyyûb'un kavî duası şifa bulması için yeterli olmamış, Allah ilk önce gücünün yettiği kadarıyla fiilî duada bulunmasını istemiştir. Yazır'ın yorumuna göre "burada dikkate değer bir nokta, Allah, Eyyûb'un duasına cevap olan kurtuluş mucizesini verirken bile, önce ona böyle bir harekette bulunmasını emretmiştir ki, bu emir, tıpkı Meryem kıssasındaki *huzzî* "(hurmanın dalını kendine doğru) silkele!"¹⁴⁵ emrine benzer ve "...Güzel söz O'na yükselir. Salih amel de onu yükseltir...."¹⁴⁶ ifadesini hatırlatır."¹⁴⁷

Hiz. Eyyûb'un hastalığından kurtulması için yaptığı dua ve Allah'ın, iyileşmesi için ona gösterdiği çözüm de göstermektedir ki bir insan, elinden gelen bütün gayretleri gösterdikten sonra neticeyi dua ederek Allah'tan istemelidir.¹⁴⁸ Elinden geleni yapıp çaresiz kalan kişiye, samimi duası mucizevi bir şifa ve kurtuluş sağlayabilmektedir.¹⁴⁹

Yüce Allah, Eyyûb örneğini, ibadet/dua eden kulları için bir öğüt olduğunu bildirmektedir.¹⁵⁰ Buradan çıkarılabilecek neticelerden biri, fiilî duanın gerekliliği olduğu gibi, bir diğeri ise kul, Allah'ı terk etmeden Allah'ın, kulu terk etmeyeceği; musibet sonucunda Allah'ı terk etmenin felaket, Allah'a yaklaşmanın da saadet olduğudur.¹⁵¹

İsrailoğullarını, Firavun'un zulmünden kurtarmakla görevlendirilen Hiz. Mûsâ'nın yanlışlıkla Firavun'un adamlarından birini öldürüp Mısır'dan Medyen'e kaçışını anlatan Kasas Sûresinin 14-24. ayetlerinde Mûsâ korkulu bir halde etrafı gözetleyerek şehirden çıkarken "*Ey Rabbim! Beni bu zalim kavimden kurtar*"¹⁵² diye yakarıyor. Şehirden dikkatli bir şekilde çıkıp Medyen'e doğru yönelerek gerçekleştirdiği fiilî duanın akabinde, "*Umarım Rabbim beni doğru yola yöneltir*" şeklinde dua ediyor. Medyen suyuna varınca koyunlarını sulamak isteyen iki kız kardeşe yardımcı oluyor, sonra gölgeye çekilip, "*Rabbim! Bana göndereceğin her hayra muhtacım*"¹⁵³ diye dua ediyor. Bunun ardından kızların babasına sekiz veya on sene hizmet etme karşılığında onun kızlarından biri ile evleniyor.¹⁵⁴

Daha sonra gelişen süreçte Hiz. Mûsâ ile düelloya giren Firavun'un sihirbazları, hakikati kavrayınca iman ederek Firavun'a karşı gerekli dik

¹⁴⁵ Meryem, 19/25.

¹⁴⁶ Fâtır, 35/10.

¹⁴⁷ Yazır, c. VI, s. 241.

¹⁴⁸ Bkz. Karagöz, s. 63.

¹⁴⁹ Parlador, c. IX, s. 533. Duanın uzvi ve ruhî birtakım hastalıkları tedavi edici özelliği için bkz. Carrel, s. 110-111; Hökelekli, s. 231-233.

¹⁵⁰ Enbiya, 21/84.

¹⁵¹ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 904.

¹⁵² Kasas, 28/21.

¹⁵³ Kasas, 28/24.

¹⁵⁴ Bkz. Kasas, 28/27.

duruşu sergiliyorlar. Bu fiilî duanın akabinde Allah'a yalvarıp hatalarını bağışlamasını diliyorlar.¹⁵⁵

Hız. Mûsâ'nın hayatından önemli bir fiilî dua örneği de, kavmi için su istediğinde kendisine "asânı taşa vur" emrinin verilmesidir.¹⁵⁶ Burada iki önemli durum ortaya çıkmaktadır. İlki, yapılan duanın bir eylemle, bir amelle birlikte olmasının gereğidir; yani dua eylemle tamamlanır, Allah'ın çizdiği sınırlar içinde kalmayı gerektirir ve kula isteği doğrultusunda bir sorumluluk yükler. Mûsâ'nın isteği karşısında Allah hemen yağmur yağdırıp veya yanı başında bir pınar var edip su gönderebilirdi. Fakat asânı taşa vur emrini vermiştir. İkinci olarak, gerek yapılan duada gerekse duanın eyleminde teslimiyetin gereğidir. Mûsâ taştan su çıkar mı gibi bir şüpheye düşmeden emri yerine getirmiştir.¹⁵⁷

Elmalılı'nın ayet hakkındaki yorumu şu şekildedir: "Hız. Mûsâ, susuzluktan ve kuraklıktan yanıp kavrulan kavmi için Allah'tan su diliyor.... Yüce Allah da bu duayı kabul ediyor ve istenilenden daha büyük harikulâde bir nimet veriyor. Gelip geçici bir yağmur yerine, İsrail Oğullarının on iki boyundan her birine mahsus ayrı ayrı on iki pınar fışkırtıyor. Bununla yüce varlığına ve ilahî yardımına açık bir delil veriyor. O şekilde veriyor ki, duanın hemen sonunda bir de fiilî bir teşebbüs gereğini emrediyor, "asân ile taşa vur!" diyor.... Harikanın en büyük sırrı, bu sebebin ilhamında ve bu büyük nimetin o sebebe bağlanmış olmasındadır. Kuru taşları yarıp pınarlar fışkırtmaya kadir olan Allah, o suları doğrudan doğruya vermiyor da manevî bir sebeple maddî bir sebebe teşebbüs üzerine veriyor. Manevî sebep olan dua, maddî sebebin ilhamına vesile oluyor. Bunun üzerine maddî sebep olan asayı taşa vurmaya teşebbüs ile de taştan sular fışkırtıyor. Böylece Allah'ın delili tamamıyla tecellî ediyor.... Hakikaten Allah, bir şeyi murad edince sebeplerini hazırlar ve sebepler o kadar farklı ve sonsuzdur ki, insan akli ne kadar yükselse bunları ayrıntılarıyla kavrayamaz.... Yüce Allah'ın nimetinin tecellileri her zaman böyle maddî ve manevî sebeplerin birleşmesinde gizlidir...."¹⁵⁸ Bu kıssanın verdiği bir mesaj da şudur: Su içmek için yalnız yağmur duası yeterli değildir. Taşları kırarak pınarlar ve kaynaklar çıkarmak da lazımdır.¹⁵⁹

Şuarâ Sûresinde¹⁶⁰ Hız. Mûsâ'nın bir başka fiilî duasından bahsedilmektedir. İlgili ayetlere göre Hız. Mûsâ, Firavun ve askerlerinin zulmünden kurtulmak için halkıyla beraber yola çıktığında duada bulunmuştur. Allah, duanın

¹⁵⁵ Bkz. Tâhâ, 20/58-73.

¹⁵⁶ Bkz. Bakara, 2/60; A'râf, 7/160.

¹⁵⁷ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel kavramlar*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1986), s. 499-500.

¹⁵⁸ Yazır, c. I, s. 303-304.

¹⁵⁹ Yazır, c. IV, s. 70.

¹⁶⁰ Şuarâ, 26/61-65. Ayrıca bkz. Bakara, 2/50; Yûnus, 10/90; Tâhâ, 20/77-78; Duhân, 44/23-24.

kabulünden önce Mûsâ'dan bir harekette bulunmasını istemiştir. Mûsâ, asasını denize vurunca deniz ikiye yarılmış, Mûsâ ve beraberinde bulunanlar kurtulmuştur. Neticede Allah, asayı vurmada suyu fışkırtmaya, denizi yarmaya gücü yeter. Fakat Allah kullarına, amaçlarına ulaşmadaki hikmetini öğretmek için sebepleri sebeplere bağlamıştır.¹⁶¹

Hükümdar peygamberlerden olan ve hayvanların mantığını kavrama yeteneğine sahip olan Hz. Süleyman, karıncaların bulunduğu vadiye gelince ordusunu durduruyor, bir ana/kraliçe karıncanın diğer karıncalara *"Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler"*¹⁶² şeklindeki talimatını kavıyor ve buna gülerek şöyle dua ediyor *"Ey Rabbim! Beni; bana ve ana babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle salih kullarının arasına kat!"*¹⁶³ "Bir kral olsan da karıncaları bile incitmeyeceksin ve kraliçe karıncanın tebaasındaki karıncaları koruduğu gibi halkını koruyacaksın" mesajını alan Hz. Süleyman, bu fiilî duası akabinde ana karıncanın diğer karıncaları koruyuculuğundan anne babasının onu korumasını ve her şeyin üzerinde Allah'ın himayesini ve terbiye etmesini hatırlıyor ve şükrünü layıkıyla eda etmesi için Allah'tan yardım istiyor. Ayrıca karıncaların sünnetullah doğrultusunda ibret verici çalışmalarından ders çıkararak Allah'ın razı olacağı salih ameller işlemeyi diliyor.

Asur'un başkenti Ninova'ya peygamber olarak gönderilen Hz. Yûnus, daveti kabul görmeyince kızarak görev yerini terk etti. Bindiği gemi fırtınaya yakalanınca hatasını itiraf etti ve gemiden atıldı. Ardından bir balık tarafından yutuldu.¹⁶⁴ Gecenin, denizin ve balığın karnının karanlığında Allah'tan af diledi.¹⁶⁵ Tövbesinin kabulünün ardından balığın onu kıyıya bırakmasıyla kurtularak görevine yeniden döndü ve gönderildiği kavim bu kez iman etti.¹⁶⁶ Fiilî duasını gereği gibi yapmadığı için cezalandırılan Hz. Yûnus, yanlışlığını itiraf edip de denize atılmayı ve akabinde pişmanlıklar içerisinde hatasını telafi etmeyi istemesi fiilî dua yerine geçmişti.

Elçilerin sonuncusu Hz. Muhammed'in hayatı incelendiğinde, fiilî duaya son derece önem verdiği görülmektedir. Nitekim onun peygamberlik hayatı mücadeleyle geçmiştir. İnsanların hidayeti için dua etmesinin yanında canla başla çalışmış, İslam'a girmiyorlar diye üzüntüden neredeyse kendisini helak etmiş,¹⁶⁷ sahabenin yetişmesi, Allah'ın dinini doğru anlayıp

¹⁶¹ eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 109, c. I, vr. 129a.

¹⁶² Neml, 27/18.

¹⁶³ Neml, 27/19.

¹⁶⁴ Bkz. Sâffât, 37/140-142; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 633.

¹⁶⁵ Bkz. Enbiyâ, 21/87-88; eş-Şîrâzî, Sül. Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 120, c. XXI, vr. 151a.

¹⁶⁶ Bkz. Sâffât, 37/143-148; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 633.

¹⁶⁷ Bkz. Kehf, 18/6; Şuara, 26/3.

yaşayabilmeleri için eğitim seferberliği başlatmıştır. Hastalandığında tedavi olmuş, savaşa gidileceği zaman sadece duayla yetinmeyerek gerekli eğitimleri yaptırıp tedbirleri almış, zırh giyinmiş, kılıç kuşanmıştır.

Hz. Peygamber'in hicret esnasında gösterdiği çaba ve aldığı tedbir onun fiilî duası yerine geçmiş ve bunun neticesi olarak ilahi yardıma mazhar olmuştur. Zira o, doğrudan Medine'ye gitmek yerine aksi istikamette olan Sevr dağına tırmanıp mağaraya saklandıktan sonra Allah'a dua etmiş ve akabinde İlahî yardıma mazhar olmuştur.¹⁶⁸

Hz. Peygamber, Bedir savaşında gerekli bütün askerî tedbirleri aldıktan sonra Rabbine dua etmiş, Allah da bin meleklerle yardım etmiştir.¹⁶⁹ O, Bedirde gücü tükendiğinde şu duayı yapmıştır: "Allah'ım! Eğer şu az sayıda müslümanın yok olmasına izin verirsen, yeryüzünde sana kulluk eden kimse kalmayacak!"¹⁷⁰

Hz. Peygamber, Hendek savaşında sadece sözlü olarak Allah'tan yardım istemekle kalmayıp şehrin etrafına hendekler kazdı, akabinde düşman ordusunun bozguna uğraması için dua etti. Duası kabul oldu ve karşı tarafta şiddetli bir fırtına çıktı, düşmanın neyi varsa alt üst oldu. Düşman, daha fazla dayanamayıp Medine'yi terk etmek zorunda kaldı.¹⁷¹ Hz. Peygamber'in Uhud savaşında da gerekli tedbirleri alması, okçuları tepeye yerleştirilmesi, zafer sarhoşluğuyla Mekke'ye dönen düşmanı takip etmesi vb. örnekler de onun fiilî duaya verdiği önemi göstermektedir.

Neticede peygamberlerin başarılarının ve dualarının kabul edilmesinin ardında fiilî dualarının olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz Müslümanlarının Kur'an'da örnek verilen peygamberlerin yaptığı gibi dua ile daveti, söylem ile eylemi, kavli dua ile fiilî duayı birleştirmedikleri¹⁷² ve kendilerini kenetleyecek doğru bir din algısına sahip olmadıkları müddetçe içinde bulundukları aciziyet ve zilletten kurtulmaları mümkün görünmemektedir.

¹⁶⁸ Bkz. Tevbe, 9/40.

¹⁶⁹ Bkz. Enfâl, 8/9-11. Meleklerin Bedir'de savaşıp savaşmadığı konusunda ulema ihtilaf etmiştir. Bir kısım ulema savaşıklarını iddia ederken diğerleri savaşmadıklarını, mü'minlerin safında bulunup sayılarını çok göstererek onları desteklediklerini belirtmiştir. "Allah bunu, sadece bir müjde olsun ve onunla kalpleriniz yatışsın diye yapmıştır" (Enfâl, 8/10) ayeti de meleklerin savaş için inmediklerinin doğruluğunu desteklemektedir (Râzî, c. XV, s. 134-135). Onların yardımı daha ziyade mü'minlerin kalplerini sâlih ilhamlarla takviye etmeleri şeklinde olmuştur. Bkz. Rızâ, c. IV, s. 112; Esed, c. I, s. 114.

¹⁷⁰ Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), *Sahîh-i Müslim*, Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, bab: 18, no: 58, (2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), c. II, s. 1384; Esed, I, 322; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 309, 692.

¹⁷¹ Bkz. Ahzâb, 33/9-15; Karagöz, s. 64-65.

¹⁷² Bkz. Yıldız, s. 260.

Sonuç

Duayla ilgili ayetlerden duanın insanın fıtratından kaynaklanan ruhî bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Her bir dua ayetinin Allah'tan istemeyi öğrettiği, insana ümit telkin ettiği, Allah'ın yardımını, her an insanla beraber olduğunu hatırlattığı, insanın sevgiyle Allah'a yaklaşmasını ve iyiye, doğruya yönelmesini sağladığı görülmektedir.

Allah yeryüzünde meydana gelen tüm olayları belli sebeplere bağlamıştır. Dünyadaki ve evrendeki her şey Allah'ın koyduğu kanun ve kurallara göre işlemektedir. Allah, insanların bu kanunlara uyarak yaptıkları dualarda ne kadar samimi olduklarını çabalarıyla ispatlamalarını istemektedir.

Kur'an'a göre dua; hiçbir eylem ve çaba ortaya koymadan, görev ve sorumlulukları yerine getirmeden istekleri ve sıkıntıları Allah'a arz etmek değildir. Ne var ki, günümüzde dua, genellikle içinde bulunulan tembellik ve acziyetten kurtulmak için gerekli irade ve çaba ortaya konmadan sadece dilde kalan bir kolaycılık ve sorumluluktan kaçma olarak algılanmaktadır. Bunun için Kur'an'da değerini bulan doğru bir dua anlayışının ortaya konması ve hayata yansması Müslüman toplumların geleceği açısından büyük önem arz etmektedir.

Kişinin arzu ettiği şeyin oluşması için gerekli sebepleri yerine getirmesini ifade eden fiilî dua olgusuna kavram olarak değilse de içerik olarak Kur'an'da önemli oranda yer verildiği görülmektedir. Her ne kadar Kur'an'da "fiilî dua" kavramı kullanılsa da bu olgu, "dua", "sabır", "tevekkül" vb. kavramlar içerisinde mündemiç olarak bulunmakta, ilgili ayetlerde ve Kur'an'da duaları örnek gösterilen peygamberlerin hayatında ve dua öncesi tavırlarında açıkça görülmektedir.

Ayetler incelendiğinde; sözlü dua ile fiilî duanın iç içe olduğu, Allah'ın kullarının dualarına icabet etmeyi bir takım şartlara bağladığı görülmektedir. Herhangi bir alanda gerekli olan şey yapıldıktan sonra samimiyetle Allah'tan yardım istendiği takdirde dualar kabul görebilir. Allah, sadece kavli dua ile yetinenlere değil, kendi rızasına uygun çaba gösterenlere karşılık verir. Zira O, en büyük değeri kulunun kalbine, ameline ve emeğine vermektedir. Alını Allah'a secde ettiği halde kalbi ve ruhu başka şeylere secde edenlerin ve imanları hayatlarına yansımayanların duaları kabul görmemektedir. O halde yapılan dualar, dua sahiplerinin iç dünyalarını ve hayatlarını inşa ederek, şuurlu, basiretli, kararlı ve dirençli bireyler haline gelmelerini sağlamalıdır.

Kaynakça / Reference

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Mü'fehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerim*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1428/2007.
- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (ö.241/855), *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Bilgin, Beyza, "Dua", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 2, (1975): 67-70.
- Canbulat, Mehmet, "Dua", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 5. bs., Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, İstanbul: Hayat Yayınları, 1997.
- Cilacı, Osman, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. IX, s. 529-530.
- Çağrı, Mustafa, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. IX, s. 536-539.
- , "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. XLI, s. 1-2.
- Çitçi, Sinan, "Mehmet Âkif'in Şiirinde Kavli Dua", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Vol. 1/4* (2008): 114-128.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 5. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Dihlevi, Şah Veliyyullâh (ö.1176/1762), *Hüccetullâhi'l-Bâliğa (İslam Düşünce Rehberi)*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İmaj Yayıncılık, 2003.
- Ebu Zeyd, Bekr b. Abdullâh, *Tashîhu'd-Du'â'*, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1419/1999.
- Erdal, Mesut, "Kur'an'daki Bazı Duâlar Üzerine Mülâhazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I, (1999): 231-245.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn ve bi Hâmişihî: Tahrîcu Ehâdisi'l-İhyâ'*, Kâhire: Dâru's-Şa'b, ts.
- Güler, İlhami, *İtikattan İmana*, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Gülle, Sıtkı, "Kur'an-ı Kerim'de Dua Kavramı", *EKEV Akademi Dergisi* 18 (2004): 115-130.

- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Alî el-Kebîr v.dğr., Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- el-İsfahânî, Râgıb (ö.502/1108), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Safvân Adnân Dâvûdî, 2. bs., Beyrut: Daru'l-Kalem, 1997.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'ân -Gerekçeli Meal Tefsir-*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008.
- , *Kur'ân Sûrelerinin Kimliği*, İstanbul: Akabe Vakfı Yayınları, 2011.
- , *99 Esma 99 Dua*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Karagöz, İsmail, "Duanın Anlamı ve Önemi, Çeşitleri, Usûlü, Âdâbı ve İnsan Hayatına Etkisi", *Dualar*, (ed.) İsmail Karagöz, 4. bs., Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Karahan, Fatma Bayraktar, "Bir Kelam Problemi olarak Dua-Kader İlişkisi", *İslami İlimler Dergisi* 1-2, Bahar-Güz (2009): 275-294.
- Karaman, Hayreddin, v.dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Kayıklık, Hasan, "Kur'ân'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2001): 135-160.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ahir Zaman İlmihali*, Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Köse, Saffet, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9, (2007): 37-70.
- el-Kuşeyrî, Müslim b. El-Haccâc (ö. 261/875), *Sahîh-i Müslim*, 2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992.
- Mevdûdî, Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Kurul, 2.bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Nursî, Said, *Risâle-i Nur Külliyyatından Sözler*, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2005.
- Özsoy, Ömer ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân*, Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, 26. bs., İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014.

- Parladır, Selâhattin, "İslam'da Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. IX, s. 530-535.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed (ö.606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîrul'l-Kur'âni'l-Hakîm -Tefsîru'l Menâr-*, Kahire: Daru'l-Menâr, 1366/1947.
- Soysaldı, H. Mehmet, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Dua*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
- eş-Şîrâzî, Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî Kutbuddîn (ö.710/1311), *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 109-126.
- et- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö.310/923), *Tefsîru't-Taberî -Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân-*, Thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, Kâhire: Hicr, 1422/2001.
- Tekineş, Ayhan, *Dua Nedir?*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- et-Tirmizî, Muhammed b. îsâ (ö. 279/892), *Sünen*, 2. bs., İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992.
- Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, c. XLI, s. 279-283.
- Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel kavramlar*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1986.
- , *Allah Kelamı Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul: Define Yayınları, 2011.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993.
- Yıldız, Abdullah, *Duâ Söylemden Eyleme*, 3. bs., İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer (ö.538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğevâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Tahkik ve Ta'lîk: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd - eş-Şeyh Alî Muhammed Mu'avvid, Riyâd: Mektebetü'l-'Abîkân, 1418/1998.

